

Çarlık Dönemi Rus Azerbaycanı'nda Eğitim

DOI: 10.26466/opus.447204

*
Ümit Akın*

*Öğr. Gör. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Muğla/ Türkiye
E-Posta: umitakin@mu.edu.tr ORCID: [0000-0003-1669-5399](https://orcid.org/0000-0003-1669-5399)

Öz

1747'de İran hükümdarı Nadir Şah'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgaları sonucunda Azerbaycan; Derbend, Guba, Bakü, Şamahı, Gence, Karabağ, Talış, Şeki, Nahçıvan, Tebriz gibi küçük feodal hanlıklara ve sultanlıklara ayrılmıştır. Bu süre zarfında ülke büyük bir siyasî bir parçalanma yaşamıştır. Birbirlerine hâkim olma mücadelesi yürüten bu hanlıklar zamanla zayıfladı. XIX asrın başından itibaren de siyasî kargaşadan yararlanan Rusya'nın egemenliği altına girmeye başlamıştır. 1804'te Gence'de yapılan büyük katliam ve Gence'nin Rusların eline geçmesi, Azerbaycan'da büyük bir infial yarattı. Askeri bakımdan güçlü olan Rusya, yirmi yıl sonra Azerbaycan'ın tamamını ele geçirerek İran topraklarına girdi. 18 Şubat 1828'de Rusya ve İran arasında yapılan Türkmençayı antlaşması gereği Aras nehrinin kuzeyinde kalan Azerbaycan toprakları Hazar da dâhil olmak üzere Rus kontrolüne geçmiştir. Böylece Rus işgaliyle Kafkasya ve Azerbaycan'da birtakım yenileşme hareketleri görülmeye başladı. Bu yenilikler kültürel sahada da kendini göstermiştir. Fikirlerin özgürce ifade edilmeye başlaması bazı sorgulamaları da beraberinde getirdi. Rus edebiyatında Azerbaycan ve Kafkasya'yla ilgili eserlerin yazılmaya başlaması, yerli ahalinin çocuklarının Rus mekteplerinde okumaya başlaması, Rusça öğrenmenin artması kültürel yenileşmeyi hızlandırmıştır. Diğer taraftan dini eğitim de medreselerde devam etmektedir. Çalışmamız Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'a hâkim olduğu 1804-1920 yıllarını esas almaktadır. Bu kapsamda Azerbaycan edebiyatı tarih kaynaklarından-ansiklopedilerden, eserlerden gazetelerden faydalanılmış; çalışmada derleme yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmanın amacı belirtilen dönemde Azerbaycan'daki eğitim anlayışlarını ele almak ve Azerbaycan modernleşmesinde eğitimin önemini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Eğitim, Çarlık Rusya, Modernleşme, Din

Education in Russian Azerbaijan During The Tsarist Period

*

Abstract

After the death of Nadir Shah, the ruler of Iran in 1747, Derbend, Guba, Baku, Shamahi, Gence, Karabagh, Talış, Seki, Nakhchivan, Tabriz and small sultanates. During this time, the country is a big political disintegration. These khanates, which carried out the struggle of dominating each other, weakened over time. From the beginning of the XIX century, Russia began to fall under the sovereignty of benefiting from political turmoil. The great massacre in Gence in 1804 and the passing of Gence to the hands of the Russians created a great uproar in Azerbaijan. Twenty years later, Russia, which was strong in military affairs, seized the whole of Azerbaijan and entered Iranian territory. On 18 February 1828, Azerbaijani lands north of the Aras river for the Turkmenchay treaty between Russia and Iran passed to the Russian control, including the Caspian. Thus, the Russian invasion of the Caucasus and Azerbaijan began to see some reform movements. These innovations have also manifested themselves in the cultural scene. The free expression of ideas brought with it some questions. The beginning of the works of Azerbaijan and Caucasia in Russian literature, the beginning of the children of the native people to study in Russian schools, the increase of Russian learning has accelerated cultural innovation. On the other hand, religious education continues in madrasahs. Our work is based on the years 1804-1920 when Tsarist Russia dominated Azerbaijan. In this context, Azerbaijani literature has benefited from historical sources - from encyclopedias, works from newspapers; compilation method is used. The aim of this study is to discuss the educational approaches in Azerbaijan during the period and to reveal the importance of education in the modernization of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Education, Tsarist Russia, Modernization, Religion

Giriş

18. yy.'ın sonu 19. yy.'ın başlarında Azerbaycan'ın iç ve dış siyasî durumu oldukça karışık bir vaziyeteydi. Önce Şeki, daha sonra da Guba Hanlığı'nın Azerbaycan topraklarını kendi hanlığında birleştirmek niyeti hayata geçmedi. Ülkenin sosyoekonomik durumunun geri kalması ve aynı zamanda Rusya ve İran'ın da bu yerleri ele geçirmek için istilacı seferleri buna mani oldu. Hanlıkların idarecilerinin şahsi çıkarlarını gözetmeleri, hanlığını korumak için birbirlerine ödün vermek istememesi de bunu engelleyen nedenlerden biri idi. Bu durumda Azerbaycan'ı ele geçirmeye çalışan İran ve Rusya'nın karşısında bir güç yoktu. I. Petro döneminden başlayarak II. Yekaterina'nın devam ettirdiği işgalcilik siyaseti 19. yy'ın başlarında hız almaya başladı. Rus asillerinin ve tüccarlarının çıkarlarını koruyan Çarlık Rusya'sı, Kafkasya'yı ele geçirerek, yeni topraklar istila ederek işgal ettiği yerleri Rus sanayisinin hammadde kaynağına, satış pazarına dönüştürmeye çaba gösteriyordu. Rusya Hazar Denizini iç denizine dönüştürerek Kafkasya'yı istila edip daha güneye yol açmayı planlıyordu. Böylece Orta Asya ülkelerini de ele geçirmek için kendine dayanak sağlamış olacaktı (İsmailov, 2014: 275).

1804'te Gence'nin kırk gün kadar süren muhasaradan sonra Rusların eline geçmesi beraberinde birçok istilayı da getirdi. 18 Şubat 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençayı antlaşmasına göre Aras nehrinin kuzeyinde kalan Azerbaycan toprakları Rusya'ya, güneyinde kalanları ise İran'a bırakılmıştır. Bu tarihten sonra Azerbaycan'da birçok isyan çıkmışsa da ülkenin kötü gidişatı engellenememiştir. 1840'ta Nahçıvan, 1844'te Ilısu Hanlıkları Rusya tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bundan sonra ülke, altı eyalete ayrılmış, merkezi Tiflis olan Kafkasya Umumi Valiliğine bağlanmıştır. Böylelikle askerî mahiyetteki Rus idaresi merkezi yetkinliği ele aldı. Tiflis, Rus idaresinin mühim bir askeri üssü hem de başşehir olarak süratle gelişmeye başladı. Bu şehirde eskiden beri gayrimüslimler –Gürcüler, Ermeniler vs- çoğunlukta idi. Fakat Türk ve Müslüman sakinler de az değildi. Azerbaycan'da Müslümanlar Şii ve Sünnî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şii Sünnîlere göre daha çoğunlukta idi. Rus istilasından sonra tek para sistemi kuruldu. Azerbaycan'ın Rusya ve diğer ülkelerle yaptığı ticarete bir canlanma, gelişme oldu. Bunda yolların düzenlenmesi, daha sonra demir yolu çekilmesi ve deniz

yoluyla yapılan sevkîyatın geliştirilmesinin de büyük rolü vardır. Rus işgaliyle Kafkasya ve Azerbaycan'da modernleşme çalışmaları hızlanmaya başladı. Tiflis, Rus ve dolayısıyla Avrupa tesirlerin etrafa yayılmasında büyük rol oynuyordu. Çarlık idaresi 1802'den itibaren bu şehirde mülkî ve askerî mektepler açtı. 1820'de "Tiflisskie Vedomosti" (Tiflis Haberleri) adında Rusça gazete neşredildi (Akpınar, 1994: 36). Daha sonra Tiflis'e dünyanın birçok yerinden yazar, seyyah, devlet adamları gelmeye başladı. Kısa sürede Tiflis bir Avrupa şehri görünümünü aldı. Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesi ve hemen ardından eğitimle ilgili yaşanan gelişmeler kısaca yukarıda belirtildiği şekilde olmuştur. Azerbaycan ve Kafkasya'da açılan ilk mektep 1830'da Şuşa'da faaliyete geçen "Kaza Mektebi" dir.

1830-1905 Arasında Azerbaycan'da Eğitim

Kaza Mektebinden sonra 1831'de Nuha, 1832'de Bakü, 1833'te Gence, 1837'de Şamahı ve Nahcivan şehirlerinde açılan mektepler takip etmiştir. Daha çok burjuva kesimin çocuklarının okutulduğu bu okulda pozitif bilimler öğretilmekteydi. Rus idaresi, bu okullarda eğitim alan çocukları tercüme faaliyetleri, memuriyet gibi işlerde kendi yararları doğrultusunda kullanmayı amaçlamıştır. Bu okullarda öğrenim gören Müslüman öğrencilerin sayısı azdır. Çünkü Müslüman aileler "dinî kaygı" içinde olduklarından çocuklarını bu okullara göndermiyordu. Daha çok Ermeni ve Gürcü ailelerin çocukları bu okullarda okuyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusya Müslümanları arasında İslamcı islahat hareketlerinin arttığını ve dinin asrın idrakine göre bazı din âlimlerince yorumlanmaya başladığını görmekteyiz. Özellikle Ruslara yakın muhitte yaşayan veya Rus memuriyetinde, askerî hizmetinde bulunan birçok aydın, "reformist" görüşleri benimsemiştir. Bunlara karşı olan grup da İslam'ı katı kurallar içinde gösteren ve köhne zihniyeti temsil eden kadimci düşüncede olanlardı. Diğer taraftan reformist düşüncüyü benimsemeyen, medresede yetişmiş; özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkiye, Mısır, Pakistan ve İran'da ortaya çıkan siyasî olaylardan etkilenmiş, din ve kültürel özelliklerin korunarak islahat hareketlerinin gerçekleşmesini isteyen bir aydın grubu da vardı (Akın, DT, 2018: 2).

Azerbaycan'ın ilk kız mektebi 1847'de Şamahı'da açılmıştır. Rusların kendi emelleri doğrultusunda "Ruslaştırma" ve kendilerine "sadık memurlar" yetiştirme siyaseti takip ettiği bu gibi mekteplerde halk çocuklarını vermek istemiyor; buralarda çocuklarını okutan aileleri tekfir ediyordu. Bu okullara daha çok Ermeni ve Gürcüler çocuklarını gönderiyordu. Diğer taraftan zengin beyler, bazı tacirler, ilerideki menfaatlerini düşünerek çocuklarını mektebe gönderiyorlardı. Bir süre sonra halk bu duruma alışmaya başladı ve tepkiler azaldı. İşte bu sebeplerden dolayı Azerbaycanlı bazı aydınlar serbest düşünceli din adamları hususi mektepler açmaya başladı (Akpınar, 1994: 37). Azerbaycan'ın maarifçi aydınlarından olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un 1832'de Bakü'de okul açmak için yazdığı dilekçede yer alan bilgiler bize o dönemin Azerbaycan-Rus okullarıyla ilgili müfredatı hakkında geniş mâlumat vermektedir:

"... Müslümanların Maarifnamesi... Bu halkların Rus halkı ile daha sıkı ilişkiler kurmasına yardımcı olur ve hiç tartışmasız her iki halk için karşılıklı şekilde çok yararlıdır. Eğitilmiş olmak için ilk adım okul açmaktır... Vatan çocukları için benim de kontrolüm altında böyle bir okulun açılması fikrini ileri sürmeye cesaret ediyorum. Bundan ötürü lüzumlu tedbirler aşağıdadır:

Okulun eğitime yardımcı olan ve ticaret ilişkilerinden dolayı gelişmiş Bakü şehrinde olması gerektiğini düşünmekteyim.

Açılacak okul üç sınıftan oluşacak ve burada biri Rus, ikisi Müslüman üç öğretmen görev yapacaktır. Rus öğretmen birinci sınıfa alfabeyi, sözcükleri, konuşmayı ve yazmayı; ikinci sınıfta matematik, gramer ve konuşma sanatı; üçüncü sınıfta ise coğrafya ve tarih öğretecektir. Müslüman öğretmenler birinci sınıfta Fars ve Azerbaycan Türkçesinde alfabeyi ve duaları; ikinci ve üçüncü sınıflarda yazı yazmayı, Farsça grameri ve zor olan bu dilin öğrenmek için çeşitli eserlerin okumasını öğreteceklerdir.

Bu okulda eğitim süreci bittikten sonra, öğrenciler isteklerine göre üç alanda çalışabilirler: Birinci kısım askeri göreve veya kendi işini yapmaya gider; ikinci kısım ilmi bilgilerini arttırmak için Tiflis gimnaziyasına veya Rusya'ya gönderilir; üçüncü kısım Arapçayı ve başka dilleri öğrenmek için benim yanımda dördüncü sınıfı okuyacaktır. Bunlara ilâve olarak bu öğrencilerin arasından ilim âlemine büyük hizmetler verecek şahsiyetler çıkabilir... Bu okul 42 öğrenciden oluşacaktır.

Bu okulda genellikle hanların, beylerin ve din adamlarının ve saygıdeğer kişilerin çocukları eğitim alacaktır. Bunlardan başka ticareti yaygın hale getirme ve hizmet alanları geliştirmek amaçlı tüccar çocuklarını ve diğer görevde olan kişilerin çocuklarını kabul edebiliriz (İsmayılov, 2014: 312)."

Azerbaycan aydınlarından Mirza Şefi de Gence'de böyle bir mektep açmış ve laik bir eğitim-öğretim uygulamıştır. Azerbaycan modern edebiyatının en büyük ismi Ahundzâde¹ Mirza Şefi'nin öğrencisidir. Ahundzâde'nin dünya görüşünün şekillenmesinde hiç şüphesiz Mirza Şefi etkilidir. Ayrıca Mirza Şefi, Azerbaycan Türkçesi ile yazılan ilk ders kitabı olan *Müntehabat*'ı Rus aydın İ. Grigoryev'le hazırlamıştır. Bu okullarda dini ilimler, tarih coğrafya, matematik, hat, resim, Rusça ve Azerbaycan Türkçesi dersleri okutulmaktaydı.

Azerbaycan'da ilk ibtidaî mekteplerin 1853'te Guba, Lenkeren ve Ordubad'da açılması için bir nizamname kabul edilmişti. 1854'te Guba ve Ordubad'da 1856'da Lenkeran'da açılan bu okullara sekiz yaşındaki çocuklar kabul ediliyor ve müfredat olarak da dini ilimler, Rusça, Azerbaycan Türkçesi ve matematik dersleri okutuluyordu (Ahmedov, 1985: 16).

Azerbaycan'da halk bu tarz hususi mekteplere daha çok ilgi göstermeye başlamıştır. Ancak bu mekteplerin birçoğunda Rusçanın okutulması, hurafeci ve cahil din adamlarını çıkarlarını ve nüfuzlarını kaybedeceği endişesiyle kızdırmıştır. Bu tür din adamları, halkı yeni eğitim-öğretim metotlarıyla (Usul-i Cedit) eğitim veren okullara göndermemesi için tehdit ediyor, onları kâfirlikle suçluyordu. Lakin yeni okullar açan aydınların çoğu dinî konuda yetkin bilgiye sahip oldukları ve ilmi, ahlâkî şahsiyetiyle ilgili tanınmış kişiler oldukları için cahil din adamlarının tesiri uzun sürmemiştir. Halk çocuklarını bu mekteplere göndermeye devam etmiş, özellikle 1850'lerden sonra birçok kimse tereddütsüz çocuklarını göndermiştir.

Habib Bey Mahmutbeyli ve Sultan Mecit Genizade'nin çabalarıyla 1880'de Bakü'de "Rus Tatar Okulu" adı ile Türk ilkokulları açıldı. Mirza Fethali Ahundzâde'nin öncülüğünü yaptığı birkaç eğitimcinin çabaları ile

¹ Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878) Modern Azerbaycan edebiyatının en önde gelen temsilcisidir. Tiyatro yazarı, şair, mütefekkindir. Türk dünyasının ilk tiyatro yazarıdır. Realist bir sanat anlayışına sahip olan Ahundzâde eserleriyle Azerbaycan siyasi, içtimaî ve ahlakî yaşantıya yön vermiştir.

Gürcistan'ın Gori şehrinde eğitim veren "Gori Seminariyasında (Öğretmen Okulu) Azerbaycan Türkleri için bir Müslüman şubesi açıldı. Bundan başka Şuşa ve Şamahı'da Realnaya Şkola" denen liseler açılmıştı. XIX. yy'ın ikinci yarısında Azerbaycan aydınlarının çoğu bu okullardan yetişmişlerdir. Mesela Necef Bey Vezirov Bakü Realnisinden; Ahmet Ağaoğlu, Abdurrahim Bey Hakverdiyev Şuşa Realnisinden mezun olmuşlardır. Celil Mehmet Kuluzade, Süleyman Sani, Üzeyir Hacıbeyli, M. Mahmutbeyli, N. Nerimanov, R. Bey Efendiyev, Gori, Semineryasından mezun olmuşlardır. Bu kişiler Azerbaycan kültür ve pedagoji destesinin öncüleri idi. O çağın görkemli aydınlarından olan Hasan Ali Han Karabağı ve Sefer Ali Bey Velibeyli'nin yakın iştirakiyle Şamahı'da doğup büyüyen Aleksandr Osipoviç Çerniyevski, fonetik esasa göre ilkokullar için 1883'te *Vatan Dili* adıyla bir ders kitabı hazırlamışlardır. Bunun dışında Reşit Bey Efendiyev fonetik usülde "Uşak Bahçesi" adlı ders kitabı yayımlanmıştır. (Baykara, 1966: 114). İlk usul-i cedit okulu 1890'da Ordubad'da Mehmet Sıtkı Seferoğlu tarafından açıldı. Yine Seferoğlu 1894'te "Terbiye" adında bir okul açmıştır (Caferoğlu, 1964: 133). Şamahı'da Seyit Azim Şirvani (1835-1888); Şuşa'da Mir Muhsin Nevvab (1833-1918); Lenkeran'da Mirza İsmail Kasir (1824-1879); usul-i cedit okulları açmıştır (AET, 1962, 129).

19. asrın ikinci yarısında Azerbaycan'da eğitim-öğretimle ilgili yapılan bu çalışmaların yanında Petersburg, Moskova ve Avrupa'ya yükseköğrenim için öğrenciler gitmiştir. Hasan Bey Zerdabi (1837-1907) Petersburg'da Biyoloji ve Matematik Fakültesini bitirmiştir. Necef Bey Vezirov (1854-1926), Moskova Ziraat Akademisini, Asker Ağa Korani (1857-1910) yine Moskova'da başka bir yüksekokulu bitirmiş, Bakü'ye dönmüşlerdir. Yine Hüseyinzade Ali Bey'in Petersburg'da ve Ahmet Ağaoğlu'nun Paris'te yüksek tahsiller yaptıkları bilinmektedir. Asrın son çeyreğinde Azerbaycan'da yüksek ve ortaöğrenimi tamamlayan epey kalabalık bir aydın topluluğu yetişmiş, basının tiyatronun çekirdekleri ekilmiş; güzel sanat, edebiyat alanlarında adımlar atılmış ve yol alınmıştı (Baykara, 1966: 115).

Okumuş, dünyadan haber, ileri görüşlü bu aydınların yanında kadimci zihniyetler de boş durmamakta, nüfuzlarını kaybedeceği düşüncesiyle halka baskı yapmaktaydı. Tutucu ailelerin bazıları gerici mollaların sözlerine inanmakta çocuklarını onların yönlendirmesiyle kendi

okullarına göndermekteydi. Azerbaycan'ın önemli aydınlarından olan Necef Bey Vezirov, Azerbaycan'ın ilk Türkçe gazetesi olan *Ekinçi*'ye eğitim anlayışının değişmesi gerektiği ve mollaların eğitim zihniyetiyle ilgili oldukça sert eleştiriler yapmaktaydı. Necef Bey, *Ekinçi* gazetesine gönderdiği 6 Noyabr/Kasım 1876 tarihli yazısında yeni mektepler ve Müslüman ailelerin eğitim konusundaki eksikliğini ele alır ve bu durumu tenkit eder. Müslüman aileler çocuklarını mollalara emanet edip bir daha da onlarla ilgilenmediğini, çocukların yetişme tarzının tamamen mollaların elinde olduğunu, mollaların çocuklara kötü davrandığını ve onları dövdüğünü üstelik böyle olmasını ailelerin istediğini anlatmaya çalışmıştır. Eğitim sisteminin ve eğitimcilerin bir an önce modernleşmesi gerektiği satır aralarında okuyucuya verilmeye çalışılır. Ayrıca yazıda çocukların eğitiminde anne babanın tavrının çok önemli olduğu vurgulanır:

“... Uşağın bedeni mum kimi bir şeydir, uşaklıkta ona her ne suret verilse o suret onda bakî olacak, yeni mektebhane insanın insan olmağına baidir. Bele de bizim mektebhanelere bahan bizi adam hesab elemesin. Bîçare uşağı getirib mollaya verende evvel zaman molla onu bir büyük şagirdde tapşırır ki ona üstad deyirler. Üstad onu öğredir: Elifden beyeten, yüyürdüm eveten... Hülasa bir neçe günün müddetinde onu özü kimi edir. Mektebde mollanın falakası ve çubuğu, üstadın ve gayri şagirdlerin kapazı, evde ata ve ananı yumruk sillesi ve onların hamusunun bed emeli bîçare uşağın biraz zamanda oğru, yalancı ve her bedbihesablıktan heberdar eder. Nece elemesin ki bu şartlardan daş daşlığı ile ezilib tamam olur. Uşağın zarif bedeni buna devam eder mi?

Bizim muallim uşak için celladdır. Uşağı dövmeğe, papiros çekmeye adet eden teki adet edib der: Uşak dövülmezse ohumaz. Güya ol bîçare eşekdir ki bizlemesen yerimez. Ata ve ana uşağı ona tapşıranda der: Eti senin sümüyü benim. Döv ki adam olsun ve dahi bunu fikir etmir ki bele dövülmeğden özü bugüne kalıb ve eble vay güne onun evladı hem kalacak.

Ey uşağı olan ve onlara ta'lim eden, rehm edin ol bîçarelere ki onlar sizin düşmeniniz değıller, onlar ile adam gibi reftar edin ki adam olsunlar. Bari bunu yâddan çıharmayın ki sizin sille, yumruk, falaka, çubuk eşeği adam etmez. Uşak maymun teki her şeyi görse ona emel eder ve eğer uşak bir bed emele mürtekeb olmuşsa onda taksir yokdur, taksir ol kesdedir ki bu emeli niye dövürsünüz?

Eğer bizim handa bir yahşı muallimimizden sual edesen ki on üç defa on dokuz ne kadardır, sene cevab vermekden ötrü bir saat barmakların yumar ya tesbeh çeker (Necef, 1876: 21)."

Yine Azerbaycan'ın en önemli şairlerinden olan Seyit Azim Şirvani de tenkidini şiirle yapar. Şiirde softaların Irak'a, Kerbela'ya ve başka yerlere dini tahsile gittiklerini ve beş altı verek yani yarım yamalak bir şeyler öğrendikten sonra sakalı uzatarak ulema, din adamı diye halkı aldattıkları belirtir (Baykara, 1966: 15):

*Lik bir pâre merd-i hilekâr
Eyleyir ders için İrak'a sefer,
Kimisi şehri İsfahan'a gedir
Kimisi Yezidi Behbahane gedir,
Kimisi Kerbelâya âzim olur,
Nece şeyler ona mülâzım olur,
Ohuyur her biri beş altı verek
Sonradan sakkala verir revnek...*

XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın bütün sosyokültürel hayatını değiştiren önemli gelişmeler yaşanmıştır. Batı'da, Rusya'da ve Türkiye'de eğitim gören bir grup insan Azerbaycan'ın sosyokültürel hayatını değiştirmeye çalışmıştır. Mirza Feteli Ahundov, Hasan Bey Zerdabi, A. Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Alimerdan Topçubaşov, Celil Memmetkuluzade, Mirze Alekber Sabir, Necef Bey Vezirov, Seyid Azim Şirvani vb. gibi aydınlar yetişmiştir. Bu aydınlar da usulü cedit harekâtından etkilenerek sosyokültürel hayatın gelişmesi yolunda reform düşünceleri üretmiş, birçok girişimde bulunmuşlardır. İlim ve edebiyat büyüklerinin eserleri çoğunlukla aynı dönemin bu problemine yoğunlaşmıştır. Onların eserleri çoğunlukla Azerbaycan halkının aydınlanması, millî manevî değerlerin aşılması, dini yaşamın doğru bir biçimde oturması problemlerine yönelerek halkı aydınlatmaya ceht edilmiştir. Bu aydınlar halkı gelişmeye götüren yollardan biri olarak okul ve eğitim uğrunda mücadele vermişlerdi. Bu aydınlar, maarifçi bir ideolojik cereyanın oluşmasında önemli yer tutarak onun yayılıp, gelişmesini sağlamışlardır (Şükürov, 1997: 193).

Yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın içtimai hayatının en gerekli ve aktüel problemlerinden biri de kadınların maarife yönlendirilmesi ve

eğitilmiş milli projelerin hazırlanması idi. Azerbaycan kızlarını ana dilinde tahsile celp etmek, onları her türlü bilgiyle aile ve maişette becerikli yapmak ve Avrupa medeniyeti ile tanıştırmak amacıyla dünyevi Müslüman Kız Mektebinin yaratılması ideali meydana geldi.² Bu idealin emele gelmesinde başrolü Azerbaycan'ın hayırsever ismi Hacı Zeynelabidin Tagiyev oynamıştır. Fakat Azerbaycan'da ve bütün İslam âleminde ilk dünyevî kız mektebinin açılması büyük ses getirmiştir. Çoğu kimse bu hadiseyi Müslüman kadının intibah devrinin başlangıcı olarak görmüştü. *Kaspi* gazetesinde Ali Merdan Bey, Müslümanların aklı manevî ve iktisadî yükselişinin ve inkişafının temel taşlarından biri sayılan kadın tahsilinin muhkem başlangıcı koyulur. Kendi dindaşlarının yardımına vaktinde gelen Hacı Zeynelabidin Tagiyev ailede kadının rolünü yüksek değerlendiren ve 'cennet anaların ayakları altındadır' diyen Hz. Muhammed (SAV) peygamberin sözlerine tam emel eder Kaspi, 23 Senyabr/Eylül 1901:108). Nihayet 1901 Ekim 7'de İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adına Bakü Rus-Müslüman Kız Mektebi açıldı.³ İlk yıl mektepte 58 kız okumuştur. Bunların 35'i Tagiyev'in bursu ile okumuştur.

²Aslında Azerbaycan'da ilk defa Müslüman kız okulu açma fikri Hasan Bey Zerdabi ve eşi Hanife Hanım'a aittir. 1896'da bunun için girişimde bulunulmuşsa da kabul edilmemiştir. Rus Çarlık idarecilerinden olan Pobedonostsev'den şu red cevabı gelir: "İslam yedi başlı bir heykele benzer, bir heykelin başını kesen yerine yüz tane biter. Biz bunların erkeklerinin okumasından korkuyoruz, kadınları da okursa onlara karşı durmak olmaz." Daha fazla bilgi için bkz. Baykara, 1966: 146.

³ Bu okulun açılmasıyla din adamları arasında artan hararetli tartışmalara Tagiyev de katılmıştır. Din adamları ikiye ayrılmış, kızların okumasının şeriata uygun olmadığı fikrinde olan mollalara Tagiyev, kızların okuması gerektiğini gerekçeleriyle açıklamaya çalışmıştır:

"Mecliste iştirak eden en muteber iki din âlimi Mir Mehemed Kerim ve Ahund Mirza Ebuturab, Kur'an ayetlerini Arapçadan dilimize tercüme edip Müslümanların erkekleri de kadınları da bütün bilgilere malik olmalıdır, zaman ilim okuma zamanıdır deyince meclisteki din adamlarının bazılarında itiraz sesleri yükselmiştir. Bunun üzerine Tagiyev konuşmaya başlar. İngiltere'ye, Almanya'ya, Fransa'ya gidip okuyan gençlerimiz, oralardan kollarına ecnebi avratları takıp gelirler; çünkü kızlarımız onları anlayamıyorlar. Ecnebi avratlardan doğan çocuklar onlar gibi olurlar, dinini unuturlar. Böyle giderse baba ocakları Kur'an-sız, namazsız, şeriat-sız kalacak. Bu mektepte kızlara dikiş işleri, dokumacılık, ana dillerinde ve Rusça okuma yazma, matematik, çocuk terbiyesi öğretilecek. Burada kötü olan ne var? Molla Ali Hacı Halil oğlu beni dinle! Ben kızları namussuz yapmak niyetinde değilim, namahrem yapma niyetinde değilim. Geçen gece yirmi yaşlarındaki ortanca kızın hastalanmış, ölmeye az kalmıştı. Hemen yabancı bir erkek hekim getirdin, kızına baktı, derman eyledi, kız ölümden kurtuldu. Şimdi de bakalım o yabancı hekim yerine Müslüman kadın bir hekim olsaydı şeriata hangisi uygun düşerdi? Kadın doktorlara, öğretmenlere ihtiyaç çoktur. O mektebi ben idarecilerin bize vahşi Müslümanlar demesinden sonra karara geçdim, açtırdım. Yiğitler para harcadım. Gazan şehrinde Müslüman kadın öğretmenlerden getirtmek için oraya adam gönderdim. Butün Rusya gazetelerine ilan verdirdim ki dilimizi bilen kadın öğretmen arıyorum..." (Süleymanov, 1996: 14).

Öğrencilere Azerbaycan ve Rus dilleri, ilahiyat, matematik, coğrafya, resim, musiki, ev işleri dersleri okutulmuştur.

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başları Azerbaycan tarihinde siyâsî, içtimaî olayların yoğun olarak yaşandığı bir dönem olarak görülür. Rus kapitalizminin baskısı altında Bakü'de petrol sanayisi, gemicilik, tarım, ticaret ve farklı alanlarda gözlenen değişmeler, eğitim alanında da kendini göstermeye başlamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan artık dünya ticaret pazarında gözde olan bir konum durumuna gelmiştir. Sadece Rusya'nın değil Batılı ülkelerin de iştahını kabartan bu durum sonucunda Azerbaycan'da yabancı kapitalistlerin de sayısı artmaya başladı. Kapitalistler çıkarları doğrultusunda Azerbaycan topraklarından daha çok pay alabilmek için ticareti daha da geliştirmişlerdir. Bunun sonucunda köyden kente göçler hızlanmış, özellikle Bakü'de işçi sınıfı doğmaya başlamış, bu durum beraberinde birçok sorunu da getirmiştir. Bazı kapitalistler özel okullar kurarak kendini toplumda kabul ettirmeye çalışmıştır. Çarlık Rusya'sının baskıcı yönetimi, milletler arasındaki ayrım, işçilere uygulanan sıkı politikalar yaklaşmakta olan bir isyanın nedenlerini oluşturmaktaydı. Bu dönemde Bakü'de de büyük grevler yaşanmıştır. 1904-1905 Rus-Japon savaşında alınan mağlubiyet Rus halkında büyük hayal kırıklığı yaratmıştı. Sonunda 1905'te Rusya'da büyük bir ihtilâl gerçekleşir. Bu ihtilâl Çarlık yönetimine son vermek amacıyla yapılmış, Çarlık yönetimi siyasi yönetim kurallarında bazı serbestliklere gitmiştir. Rusya'da yaşanan bu hareketin sonuçları Rus esareti altındaki tüm Müslüman ülkelerinde siyâsî, içtimaî ve eğitimsel faaliyetleri hızlandırmıştır.

1905 ihtilâli Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel hayatında önemli gelişmelere sebebiyet verir. Kısa zamanda matbuatta büyük ilerleme kaydedilmiş, çok sayıda kitap yayımlanmış, birtakım siyasi teşkilatlanmalar kurulmuştur. Bu gelişmelerin yaşanmasında Türkiye'nin de katkısı yadsınamaz. Çünkü Azerbaycan edebî ve siyasi hayatındaki yenileşmelerin gerçekleşmesinde rol oynayan Ömer Faik Numanzade, Mehmedmed Ağa Şahtatlı, Mehmed Hadi, Hüseyin Cavid, Mehmet Emin Resulzade, Abdulla Sur, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar hem Azerbaycan'ın ilerlemesini sağlamış hem de Türkiye'yle tarihin hiçbir döneminde görülmeyen yakınlıklar oluşturmuştur (Akin, 2018: 4).

1905-1920 Arası Azerbaycan'da Eğitim

Rus eğitim sistemi içinde Müslümanlara yönelik üç tip okul vardı: Russko Tatarskiye Şkolu (Rus-Tatar Okulları), Tsentralnaya Kreşçeno-Tatarskaya Şkola (Vaftiz Edilmiş Tatarlar İçin Merkez Okulu) ve Kazanskaya İnorodçeskaya Uçitelskaya Seminariya (İnorodsı İçin Kazan Öğretmen Okulu) (Rorlich, 2000: 102). Bunların dışında Rus okul sistemi içinde realni mektepler, gimnazyum ve üniversiteler de Türk ve Müslümanların hukukî olarak gidebileceği okullar arasında yer alır. Rusya Türkleri, doğrudan ve dolaylı olarak asimilasyonu hedefleyen okullara güven duymamışlar ve bu okulları benimsememişlerdir (Kırımlı, 1996: 33). Bunda Rusya'nın kendi çıkarlarını düşündüğü kadar yobaz molla, seyit, dervişlerin "din elden gidecek" düşüncesiyle halkı yanlış yönlendirmeleri de vardır.

1905 Rus İhtilalinin getirdiği serbestlik ve halkın milli gazete, dergi ve kitaplara ihtiyacı Azerbaycan'da matbaacılığın gelişmesine vesile olmuştu. XX. yüzyılın başlarında Bakü, Gence, Şuşa ve Nahçıvan'da Arap hurafatıyla işleyen matbaalar kurulmuştu. 1905'te Bakü'de on beş matbaa ve on beş kitapevi mevcuttu. Azerbaycan'daki en mühim matbaalardan biri de 1905'te Meşhedi Aliasker Bağırzâde'nin maddi yardımı ile kurulan Gayret matbaası idi. Celil Mehmetkuluzade ile Ömer Faik Numanzâde tarafından idare edilen bu matbaa C. Mehmetkuluzâde'nin "Poçta Kutusu" ve "Kurban Ali Beg" adlı eserlerini Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in "Millet Dostları" piyesini, Alexandr Çernyavski'nin "Vatan Dili" adlı gramer kitabını basmıştı. Her geçen yıl fazlalaşan ihtiyaç oranında basımevlerinin sayısı da arttı. 1908'de yalnız Bakü'de otuz Arap hurafatı ile çalışan matbaa mevcuttu (Devlet, 1985: 212). Böylece birçok kitap yayımlanmış, eğitimci fikir adamları gazeteler yoluyla halka ulaşmaya çalışmış, memleketin çeşitli bölgelerinde eğitimsel faaliyetleri de yürüten hayır kurumları kurularak eğitim halk arasında yayılması amaçlanmıştır.

1908'de Bakü ve Gence eyaletlerinde 20.800 talebe mevcut olup bunun ancak 5000'i Azerbaycan Türk'ü idi. 1908'de Bakü, Sabunçay, Gence, Guba, Lenkeran, Şamahı, Nuha, Şuşa, Nahçıvan, Zakatala ve Ordubad'da orta dereceli okullar açılmış olup burada okuyan 2937 talebenin 1189'u Türk idi. Rus okullarına bilhassa zenginlerin, memurların, Azerbaycanlı aydınların çocukları gidiyordu. Rus-Azerbaycan okullarının sayısı

1915'te, 12'si Bakü'de 25'e yükselmişti. Bunun dışında petrol şirketleri de özel okullar açmışlardı. 1916'da bu şekilde açılan 9 okulda iki bin talebe okuyordu. Bu okullar dört sınıflı olup üçü Ermenilere diğeri ise Türklere ayrılmıştı. 1915'e gelindiğinde Azerbaycan'daki Rus ortaokullarında okuyan talebelerin sayısı ise 9400'dü; ancak Türklere bunun sadece %9,6'sını (900-910) oluşturuyordu. Azerbaycan Türkleri arasında ilkökul tahsilini tamamlayanlar ise %2,8'nisbetinde idi. 1914'te Azerbaycan'da 2.600 öğretmen mevcut olup, 1871-1914 yılları arasında 262 Türk öğretmen, Rus-Azerbaycan okulunu tamamlayarak resmen öğretmen unvanını almıştı (Devlet, 1985: 215). Bunların dışında Azerbaycan'da bir okuma seferberliği başlamış; kütüphaneler açılmış, musiki faaliyetleri yürütülmüştür.

Bütün bu gayret ve çalışmalara rağmen Rus hükümetinin Azerbaycan'da Türklere koyduğu yasaklar yüzünden eğitim alanında istenen gelişme sağlanamadı (Caferoğlu, 1964: 134). Türklere nispeten Azerbaycan'da yaşayan diğer etnik milletlerin durumu daha iyiydi. Bu durumu Türk aydınları dile getirerek Türklerin eğimi konusunda ciddi çalışmalar yapılmasını istiyorlardı. Mesela Neriman Nerimanov (1870-1925)⁴ *Hayat* gazetesinde 1906'da yazdığı bir makalesinde Ermeni Katoligosunun Ermeni öğretmenlerinin bir kurultayını yaparak Ermenilerin kendi dillerinde eğitim yapmaları ve Ermeni mekteplerinin açılması konusunda çalışmalar yapılmasını kararlaştırdıklarını belirttikten sonra bundan Azerbaycan Türklerinin de ders almalarını ve en kısa zamanda kendi öz dillerinde mektepler açmalarını, bunun için de bir kurultay toplanarak Azerbaycan'da millî mekteplerin açılması ve burada öğretmenlerin milletin eğitim seviyesini yükseltmek için neler yapabileceklerini tartışmaları gerektiğini kaydetmiştir (Nerimanov, 1906: 9). 1905 hürriyet ortamında ve özellikle Türkiye ile daha yakın ilişkilere gidilmesiyle Azerbaycan'da eğitim alanında olumlu gelişmeler görülmüştür. İlki 1907'de düzenlenen Azerbaycan Öğretmenleri Kurultayının ikincisi yapıldığında usul-i cedit eğitim kararının alınması büyük önem arz etmiştir. Yine aynı yıl Saadet Cemiyeti Bakü'de Medrese-i Saadet'i açmış;

⁴Azerbaycan edebiyatının ünlü yazarı, doktor, gazeteci ve siyaset adamıdır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanıdır. Siyasî faaliyetlerinden önce edebî, içtimai çalışmaları ile tanınmıştır. Daha fazla bilgi için Neriman Nerimanov, *Seçilmiş Eserleri (Düzenleyen Teymur Ahmedov)*, Bakü, *Lider Neşriyat*, 2004.

1908’de ise ikinci medreseyi eğitime açmıştı. Her iki okulda da eğitim Türkçe yapılıyordu. Bu arada din adamlarından bazıları da boş durmamış, onlar da Gence’de “Şah Abbas” camii yanında bir medrese açmışlardır. 1912’de hükümet tarafından yapılan bir araştırmada bu medrese de Osmanlı ve İslam tarihinin de okutulduğu tespit edilmiştir (Devlet, 1985: 214). Konu hakkında Azerbaycan edebiyatı araştırmacılarından olan Yavuz Akpınar da Azerbaycan’ın XIX. asrın sonlarından başlamak suretiyle 1920’lere kadar Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye kanalıyla takip ettiğini belirtmiştir (Akpınar, 1994: 71). Bu arada Azerbaycan Türkleri Türkiye’den eğitim alanında yardım istemişlerdir. 15 Kasım 1905’te kurulan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi fakir ve Müslüman çocuklara yardım etmek gayesiyle kurulmuş; çocukların eğitilmesi konusuna da büyük ehemmiyet göstermiştir. Başkanlığını Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in yaptığı cemiyet, sosyal ve kültürel yönden Azerbaycan Türklerinin gelişmesi için Türkiye’den yardım istemiş⁵ Bakü Müslüman okullarından öğretmenlik yapan Yusuf Ahund Talipzade’yi⁶ Ağustos 1907’de İstanbul’a göndermiştir.

XX. yy.’ın başlarından itibaren Bakü başta olmak üzere Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde önemli eğitim cemiyetleri kurulmuştur. 1 Ağustos 1906’da kurulan Neşr-i Maarif Cemiyeti Azerbaycan’ın en önemli eğitim cemiyetleri içinde yer alır. Bakü’de kurulan bu cemiyetin kurucuları arasında Azerbaycanlı hayırsever Hacı Zeynelabidin Tagiyev de vardır. Azerbaycan Türkleri arasında cahilliği ortadan kaldırmak amacıyla kurulan bu cemiyet, 1905 İhtilalinden sonra sosyal-kültürel yönden büyük gelişmeler gösteren Azerbaycan’da eğitim ve neşriyat alanında önemli hizmetler vermiştir (Talibova, 1994: 119-120).

⁵ Azerbaycan halkı, eğitim konusunda Rusya’dan yeterince faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905’ten sonra Türkiye’ye yönelmişlerdir. Muallimler getirme yoluna gittiler. O devirde Azerbaycan’a gelen ilk Türk muallimi Ahmet Kemal Bey’dir. Ahmet Kemal Bey Bakü’de Balahanı mektebinde göreve başlamıştı. Daha sonra İstanbul’dan gelen Baha Sait ve Beşiktaşlı Küçük Fuat gibi muallimler Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dil ve kültür birliğinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. 1917–1920 yıllarında Osmanlıdan Azerbaycan’a giden öğretmen sayısı 300’ü geçmiştir. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Çelik, 1996: 77.

⁶ Azerbaycan’ın önemli siyasi, içtimaî, dini düşünürlerindendir. Tagiyev’in en güvendiği isimlerdendi. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi başkanı Tagiyev, Azerbaycan’ın Osmanlı ilişkilerinde Yusuf Talibzade’yi görevlendirmiştir. Azerbaycan’ın en ünlü şair ve dram yazarı Abdulla Şaik’in kardeşidir. Daha fazla bilgi için bkz. Esedli, 2007: S. 1.

22 Ağustos 1906'da kurulan Nicat Cemiyeti, Azerbaycan'ın bu dönemde kurulan diğer eğitim cemiyetleri gibi Azerbaycan Türklerinin eğitim seviyesini yükseltmeyi hedeflemiştir. Cemiyetin başta gelen faaliyetleri arasında ana dilin ve edebiyatın geliştirilmesine çalışmak ve ilk ve ortaöğretim kurumları açmak, Müslüman yazarların eserlerini ve biyografilerini yayınlamak, halk kütüphaneleri açmak, ders kitapları yayınlamak, gece kursları açmak vardı (Aslan, 2000: 179-180).

12 Aralık 1910'da Bakü'de kurulan Safa Maarif Cemiyetinin amacı başta Bakü'de olmak üzere bütün Azerbaycan'da medreseler, okullar açmak, kütüphaneler kurmak, ders kitapları yayınlamak, eğitim kursları düzenleyerek Türk halkının eğitim seviyesini yükseltmek olarak açıklanmıştır (Talibova, 1994: 128).

Bu çalışmalar neticesinde millî okullarda ve diğer okullarda Azerbaycan Türk çocuklarının sayısı her geçen gün artmış; ancak Ermeni ve Gürcüler kadar olamamıştır. Bununla birlikte Anadolu Türklüğü ile daha yakın ilişkiler kurmak ve milli istiklâl duygusunun yoğunlaşmasında eğitim alanında yapılan bu çalışmaların rolü büyük olmuştur (Aslan, 2000: 40).

Azerbaycan ünlü araştırmacılarından T. Swietochowski 1905-1917 tarihleri arasında Azerbaycan'da 63 gazete ve dergi çıktığını bunların da kültürel hayat canlılık kattığını belirtir (Swietochowski, 1988: 85). Azerbaycan'da okuma yazma bilmeme oranının hala yaygın olduğunu göz önüne alınırsa etkileyici bir rakam olarak 63 gazete ve yayın farklı veya aynı zamanlarda yayın hayatında olmasının katkıları tartışılmaz büyüklüktedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı zamanlarda Rusya içerisinde birçok isyan görülmeye başladı. 1905 Devrimi sırasında Rusya Müslümanlarının önderleri arasında çıkan ayrılıklar, 1917 baharında tekrar gündeme geldi. Temel sorun aynıydı: Rusya'daki Müslümanların birliğine karşı etnik ve bölgesel ayrılıkların tanınması. Rusya Müslümanları içinde durum bu haldeyken Rusya'nın merkezi başta olmak üzere ülkenin hemen her köşesinde grev, yönetime karşı bir başkaldırı hareketleri görülmekteydi. Sokağa çıkan halk savaşın (I. Dünya Savaşı) bir an önce bitmesini istiyordu. Fakat çar Nikola da hükümet yetkilileri de bir kurtuluş yolu bulamamıştır. Ve nitekim Çar ordularının Alman ordularına yenilmesi ve artan iç siyasî kriz, Bolşeviklere ihtilâl için uygun bir ortam hazırlamıştı

(Kodaman, 2012: 66). Şubat sonlarına doğru sokak çatışmalarının artması ve ordunun bir kısmının isyancılar tarafında bir duruş sergilemesi hükümet kuvvetlerini müşkül duruma sokmuştu. Silahlı kalabalık kısa sürede devlete ait önemli binaları zapt ederek bakanların yer aldığı Marinski sarayını kuşatma altına almışlardı. Olayın önemli olduğunun farkına varan Çar Nikola, Petrograd'ı terk etmek zorunda kalarak kaçmıştır. Böylece başkentin isyancıların kontrolüne girmesiyle de devrim amacına ulaştı. Ardından geçici bir hükümet hemen kurularak ve başkanlığa Prens Lvov getirilmiştir (Ekici, 2017: 269).

25 Ekim 1917'de Petersburg'da gerçekleşen Bolşevik devrimi sonucunda Rusya'nın başında bulunan "Geçici İdare" yönetimi bırakmak zorunda kalmıştı. 25-26 Ekim'de Smolni'de toplanan Sovyetler Kurultayı, işçi ve toprak konusunda birtakım kararlar kabul etti. Böylece Vladimir İliç Lenin başkanlığındaki Bolşevik Rusya'nın temelleri atılmış oldu. Rusya'da yaşanan bu devrim hareketleri Azerbaycan'a ulaşmasından bir gün sonra 27 Ekim'de Bakü'de çeşitli siyasi partiler ve sivil toplum örgütlerinin, askeri birliklerin katılımıyla Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetinin olağanüstü toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Bolşeviklerin hiç de istemediği Bakü Sosyal Güvenlik Komitesinin kurulması kararı çıkınca şehrin idaresi hakkında büyük tartışma çıktı (Swietochowski, 1988: 141). 2 Kasım 1917 tarihinde Bakü Sovyeti (Şehir Belediyesi) şehrin tek yönetim kurumu ilan edildi.

Birinci Dünya Savaşının son dönemlerinde Azerbaycan Türkleri zor günler geçirmişlerdir. 1918 başlarında Lenin'in desteğini arkasına alan Şamuyan başkanlığındaki Ermeniler üç gün içerisinde sadece Bakü'de üç bin Azerbaycan Türkü'nü katletmiştir. Azerbaycan'ın diğer şehirleri Guba ve Şamahı'da da yine kıyımlar yapılmıştır. Ermeni Şamuyan 13 Nisan 1918'deki raporunda "Bizim için bu kavganın sonuçları fevkalade oldu!" demiştir (Swietochowski, 1988: 161). Bakü'de yaşanan bu katliamdan sonra Müsavat hükümeti Gence'de 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade'nin öncülüğünde Fethali Han Hoyski'nin başkanlığında Milli Azerbaycan Şurasında aldığı kararla resmen bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilk başkenti Gence, resmi dili Türkçe olmuştur. Yeni hükümetin yaptığı ilk

işlerden biri Türkiye'yle yakın dostluk antlaşması imzalamak olmuştur.⁷ Bu antlaşma çerçevesinde güvenlik sebebiyle ve Bakü'nün işgalci güçlerden temizlenmesi için Türkiyeli kardeşlerinden yardım isteyen bu hükümete Türkiye yardım elini uzatmıştır. Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'yı (Kafkas İslam Orduları) on beş bin kişilik orduyla Nahçıvan tarafından Bakü'ye göndermiştir. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye ulaşan Türk ordusu büyük bir merasimle karşılanmıştır (Süleymanov, 1999: 107). 18 Eylül 1918'de Bakü'yü işgalci güçlerden temizleyen Nuri Paşa devletin merkezinin buraya alınmasını sağlamıştır. Bu zaferin bedeli olarak 1200 şehit verilmiştir. Ruslar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını bir türlü kabullenememiş, başkent Bakü'yü Anadolu'nun İstiklal Mücadelesine destek veriyor bahanesiyle ani saldırıyla 27 Mayıs 1920'de işgal etmiştir. 23 ay kadar kısa süren bu hükümet döneminde birçok konuda önemli gelişme yaşanmıştır.

M. E. Resulzade'nin önderliği ile demokrasi yolunda birçok sosyokültürel ve ekonomik problemleri gerçekleştirebilmiştir. Bu dönemde bütün vatandaşların eşit hukuklara sahip olmaları, dilinden, dininden, cinsinden, milliyetinden asılı olmayarak ülkenin yönetilmesinde iştirak edebilmeleri, söz azatlığı, matbuat ve vicdan azatlığından istifade edebilmeleri temin edilmiştir. Devlet Üniversitesi'nin açılışı (1919), yaklaşık 100 öğrencinin öğretim için Avrupa üniversitelerine gönderilmesi, aynı zamanda bir o kadar öğrencinin de İstanbul'a gönderilmesi kararı, devletin eğitime, kültüre ne kadar büyük önem vermesini kanıtlamakta idi (Ağayev, 2000: 361).

⁷ Bu antlaşmada alınan kararlar şunlardır: 1. Azerbaycan ile Türkiye arasında daimî bir dostluk ve barış olacaktır. 2. Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırlar belirlenmişti. Bu durumda Türkiye ve Azerbaycan arasında geniş bir sınır komşuluğu tesis edilmiş oluyordu. 3. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki ihtilafli sınır konusu çözümlenecek ve Türkiye'ye bildirilecekti. 4. En önemli madde olup, Azerbaycan huzur ve istikrarını, güvenliğini temin edebilmek için ihtiyaç duyması halinde Türkiye'den askeri yardım talebinde bulunabilecekti. 5. Sınırları içindeki silahlı çetelerin bertaraf edilmesi sorumluluğu Azerbaycan'a aitti. Daha fazla bilgi için bkz. Hasanlı, C. (1998). *Azerbaycan Tarihi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, s. 100-101.

Sonuç

1804 ihtilalinden 1905'e kadarki süreçte Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da uygulamaya çalıştığı eğitim başlarda tepki görse de bir süre sonra kabul görmeye başlamıştır. Rusların eğitim yoluyla "Ruslaştırma" siyasetine tepki gösteren aydınlar, milli bilinç şuuruyla Rus eğitim sisteminden faydalanmayı bilmişlerdir. Medreselerin yanında yeni tip okulların açılması Azerbaycan eğitim ve kültür alanında önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Rusya'da yaşanan 1905 ve 1917 İhtilalleri hemen her alanda serbestlik ortamı sağlamış, Azerbaycan Türkleri de bu durumu lehlerine çevirmeyi başarmıştır. M. F. Ahundov, Seyit Azim Şirvani, M. T. Sıtkı, H. Zerdabi, N. B. Vezirov, S. M. Genizade gibi aydınlar özellikle 19. Asrın ikinci yarısında eğitim sisteminde büyük atılımlar gerçekleştirmişlerdir. Daha sonraları ise Azerbaycan eğitim ve kültür hayatı için önemli hizmetler yürüten Nerimanov, Reşit Bey Efendiyev, C. M. Kuluzade, H. Mahmutbeyov, F. B. Köçerli bu durumu devam ettirmişlerdir. Azerbaycan'ın gerek eğitim konusunda gerekse sosyal ve içtimaî konuda modernleşmesi yolunda Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in de gayretleri unutulmamalıdır.

EXTENDED ABSTRACT

**Education in Russian Azerbaijan During The Tsarist
Period**

*

Ümit Akin

Muğla Sıtkı Koçman University

After the death of Nadir Shah, the ruler of Iran in 1747, Derbend, Guba, Baku, Shamahi, Gence, Karabagh, Talış, Seki, Nakhchivan, Tabriz and small sultanates. During this time, the country is a big political disintegration. These khanates, which carried out the struggle of dominating each other, weakened over time. From the beginning of the XIX century, Russia began to fall under the sovereignty of benefiting from political turmoil. The great massacre in Gence in 1804 and the passing of Gence to the hands of the Russians created a great uproar in Azerbaijan. Twenty years later, Russia, which was strong in military affairs, seized the whole of Azerbaijan and entered Iranian territory. On 18 February 1828, Azerbaijani lands north of the Aras river for the Turkmenchay treaty between Russia and Iran passed to the Russian control, including the Caspian. Thus, the Russian invasion of the Caucasus and Azerbaijan began to see some reform movements. These innovations have also manifested themselves in the cultural scene. The free expression of ideas brought with it some questions. The beginning of the works of Azerbaijan and Caucasia in Russian literature, the beginning of the children of the native people to study in Russian schools, the increase of Russian learning has accelerated cultural innovation. On the other hand, religious education continues in madrasahs.

The first school opened in Azerbaijan and the Caucasus is the "Kaza School", an activity in Shusha in 1830. Nuha in 1831, Baku in 1832, Gence in 1833, and Shamahi and Nakhichevan cities in 1837 followed the "Kaza School". Positive sciences were taught in this school where children of the bourgeoisie were mostly taught. The Russian administration intended to use the children who were trained in these schools for their own benefit

in the activities of translation, civil service. The number of Muslim students studying in these schools is low. Because Muslim families did not send their children to these schools because they were in "religion and anxiety". More Armenians and Georgian families read children in these schools. XIX. When it comes to the second half of the century, we see that the Islamic reform movements among the Muslims of Russia have increased and that the religion has started to be interpreted according to the periods of religion. Many intellectuals, especially those living close to Russia or in Russian service and in the service of military service, have adopted "reformist" views. The group that opposed them were those of the kadimist mentality, who represented Islam in strict rules and represented an outdated mentality. On the other side, there were intellectuals who had grown up in the medrese, who did not adopt reformist thinking. These people are XIX. after the second half of the century, Turkey, Egypt, Pakistan and political affected by the events happening in Iran, who wants the realization of the reform movement in keeping with the religious and cultural characteristics. The information in the petition written by Ab-baskulu Aga Bakhkhanov, the ministerial intellectual of Azerbaijan, to open a school in Baku in 1832 gave us a wide range of information about the curriculum of the Azerbaijani-Russian schools of that period: "Three-class school will be opened, one Russian and two Muslim teachers will serve. Once this course is over, students can work in three areas according to their wishes. The first part goes to military religion or self-employment; the second part is sent to Tiflis science high school or Russia to increase its scientific knowledge; the third part will read the fourth class next to me to learn Arabic and other languages. This school will consist of 42 students." Mirza Chief of the Azerbaijani intellectuals also opened such a school in Gence and implemented a secular education. 19. in the second half of the century, in addition to these studies on education in Azerbaijan, students went to Petersburg, Moscow and Europe for higher education. Hasan Bey Zardabi (1837-1907) graduated from the Faculty of Biology and Mathematics in St. Petersburg. Necef Bey Vezirov (1854-1926), Moscow Agricultural Academy, Asker Aga Korani (1857-1910), also graduated from another school in Moscow. It is known that Hüseyinzade Ali Bey had made high college in Petersburg and Ahmet Ağaoğlu in Paris. In the last quarter

of the century, a fairly crowded intellectual community has been trained in Azerbaijan, completing high and secondary education.

The revolution in Russia in 1905 caused significant developments in the politics and cultural life of Azerbaijan. In a short period of time great progress has been made in the printing, many books have been published, some political organizations have been established. Turkey has an important role in the development of these developments. Because the intellectuals such as Ömer Faik Numanzade, Mehemed Ağa Şahtatlı, Mehemed Hadi, Hüseyin Cavid, Mehmet Emin Resulzade, Abdulla Sur, Hüseyinzade Ali Bey and Ahmet Ağaoğlu played an important role in the realization of the reforms in Azerbaijani literary and political life. These people have made the progress of Azerbaijan and have established close ties with Turkey. XX. century.from the beginning, important educational institutions were established in Baku and other cities of Azerbaijan. The Neşr-i Maarif Society, founded on August 1, 1906, is among the most important educational communities in Azerbaijan. The Nicat Society, founded on August 22, 1906, aimed to raise the level of education of Azerbaijani Turks, just like other education societies founded in this period of Azerbaijan. The purpose of the Safa Maarif Society, established on December 12, 1910 in Baku, is to open scholls and libraries in all of Azerbaijan, especially in Baku. As a result of these studies, the number of Azerbaijani Turkish children increased in national schools and other schools day by day; but not as Armenian and Georgian. Our work is based on the years 1804-1920 when Tsarist Russia dominated Azerbaijan. The aim of this study is to discuss the educational approaches in Azerbaijan during the period and to reveal the importance of education in the modernization of Azerbaijan

Kaynakça / References

- Ağayev, R. (2000). Mehmet Emin Resulzade ve Azerbaycan demokratik cumhuriyeti. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, 361-363.
- Ahmedov, H. (1985). *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, Bakü: Maarif Neşriyatı, s. 16.

- Akın, Ü. (2018). *Necef Bey Vezirov'un hayatı, sanatı ve eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Akın, Ü. (2018). Azerbaycan modernleşmesinde bir öncü Hacı Zeynelabidin Tagiyev. *II. Uluslararası Türk Coğrafyası Araştırmaları Sempozyumu*, 20-22 Nisan, Antalya.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerî edebiyatı araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Aslan, B. (2000). *I. dünya savaşı esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine kardaş kömeği ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Azerbaycan Edebiyat Tarihi. (1962). Bakü, 129.
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycan yenileşme hareketleri*. Ankara: TKAE Yay
- Caferoğlu, A. (1964). Azerbaycan'da maarif hareketleri. *Türk Kültürü*, 18, 134.
- Çelik, D. (1996). XIX ve XX. Yüzyıllarında Azerbaycan. *Bilig Bilim ve Kültür Dergisi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı, 3, 60-79.
- Devlet N. (1985). *Rusya Türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ekici, Y. (2017). Bolşevik ihtilali'nin ortaya çıkması ve sebepleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(1), 269.
- Esedli M. (2007). Ahund Yusuf Ziya Talibzade'nin Türkiye'deki dini, siyasi ve harbi faaliyetleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII (1), 67-78.
- Hasanlı, C. (1998). *Azerbaycan tarihi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- İsmayılov, M. (2014). *Azerbaycan tarihi*. (Çev. Vefa Kurban) İstanbul: Kültür Sanat Yay..
- Kırımlı, H. (1996). *Kırım Tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.33
- Kodaman, B. (2012). Bolşevik ihtilali ve Türkiye. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 65-68.
- Necef, (1876). Mektubat. *Ekinçi*. 6 Noyabr, No: 21.
- Nerimanov, N. (2004). *Seçilmiş eserleri* (Düzenleyen Teymur Ahmedov), Bakü: Lider Neşriyat.
- Rorlich, Azade-Ayşe. (2000). *Volga Tatarları*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 102.

- Sadıkov, R. (2010). Şubat devriminden sonra Rusya'da iktidar mücadelesi: Ekim devrimi'ne giden Yol. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. 29(48), 101-108.
- Süleymanov, M. (1996). *Azerbaycan milyoncuları: Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Bakü: Gençlik Neşriyatı.
- Süleymanov, M. (1999). *Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakı.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. (Çev. Nuray Mert) Ankara: Bağlam Yayınları.
- Şükürov, A. (1997). *Felsefe*. Bakü, s. 193
- Talibova, S. (1994). *Kulturno-Prosvetitel'skaya i Blagotvoritel'naya Deyatel'nost Azerbaycanskoy Burjuazii*, Bakü.
- Topçubaşı, A. M. (1901). *Kaspi*, 23 Senyabr, Bakü S.108.

Kaynakça Bilgisi / Citation Information

Akın, Ü. (2018). Çarlık dönemi Rus Azerbaycanı'nda eğitim. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 2193-2215. DOI: 10.26466/opus.447204